UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

Scanned with CamScanner

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

Scanned with CamScanner

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA - NATIONAL AND INTERNATIONAL LAWS RELATING TO WOMEN 91
Dr. Nirajkumar Deomanrao Ambhore

दशावतार: कोकणातील एक नाट्यप्रकार 95
प्रा. सौ. रिध्दीसिध्दी सुरेश गायकवाड

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान 100
प्रा.डॉ. सतीश रामदासजी महल्ले

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग 104
डॉ. बबीता मनीष थूल

A COMPARATIVE ANALYSIS OF CONTRIBUTION OF WOMEN AND MEN LABORS IN AGRICULTURAL ACTIVITIES OF AURANGABAD DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA 109
Dr. Baig Firoz Azagar

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्वयंसेवी संस्था व आदर्शवादी महिलांचे कार्य 114
प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

निलिमाताई पवार यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा अभ्यास 120
योगेश नामदेव बोचरे/ डॉ. हेमंतकुमार चित्ते

A STUDY OF WOMEN'S EMPOWERMENT IN INDIA'S POST-INDEPENDENCE ERA 126
Prof. Anil Kashinath Salunke

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री कादंबरीकार 130
डॉ. शकुंतला मिठाराम भारंबे

स्वातंत्र्योतर भारतीय महिलांचे सामाजिक, राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रातील योगदान 134
प्रा. डॉ. संजय जिभाऊ पाटील

गोवा मुक्ती संग्रामात स्त्रियांची भुमिका 137
डॉ. राजकन्या अर्जुन सुर्यवंशी

ROLE OF WOMEN IN ENVIRONMENTAL MOVEMENT IN INDIA 140
Dr. Nandini Pandurang Wagh

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्वयंसेवी संस्था व आदर्शवादी महिलांचे कार्य

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया, सहायक प्राध्यापक,पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर ता. अमळनेर, जि. जळगाव

सारांश

देशाला स्वातंत्र्या नंतरचा काळ हा स्त्रियांच्या आणि समाजाच्या स्वतंत्रता,समानतेविषयी केलेल्या सक्रीय आणि संघर्षमय सहभागाचा सुवर्णकाळ आहे. ह्या काळात सुरु असलेल्या समाज सुधारणेत महिलांनी स्वयंसेवी संस्थाच्या माध्यमातून केलेले कार्य उल्लेखनीय व गौरावास्पस्द आहे. आदिवासी चळवळी, दलित चळवळी, कामगार, मजूर वैद्यकीय क्षेत्र, पर्यावरणीय चळवळ या मध्ये लाखो शिक्षित,आडाणी,गृहिणी,गरीब,कष्टकरी,मजूर,शोषित,पिडीत महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक महिला जोडल्या गेल्या.या महिलांनी ज्या उत्साहाने आणि उर्जेने या चळवळीमध्ये सहभाग नोंदवीला तो खरच कौतुकास्पद आणि प्रेरणादायक असा आहे. या महिलांचे उभे केलेले कार्य आज महिला सक्षमीकरणासाठी सक्रीय योगदान देणारे ठरत आहे. स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून उभे केलेले कार्य महिलांच्या विचारांनी, वैचारिक सक्षम झालेल्या महिलांच्या कार्यावर या संशोधन लेखाद्वारे एक दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

मुख्य संबोध: महिलांचे कार्य, स्वयंसेवी संस्था, महिला.

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देश असून, सतत विकास करत रहाणे हे भारताचे ध्येय आहे. कोणत्याही राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या देशातील महिलांच्या व बालकांच्या ध्येय धोरणावर अवलंबून असते. ज्या देशात महिलांचा व बालकांचा विकास झालेला असतो ते राष्ट्र खऱ्या अर्थाने विकसनशील राष्ट्र म्हणून गणले जाते. निरंतर विकास हे प्रगत समाजाचे लक्षण आहे, अनुकूल आणि प्रतिकूल सामाजिक वातावरणाचा प्रभाव विकास प्रक्रियेवर दिसून येतो, देशाचे भावी मनुष्यबळ हे सक्षम व सुदृढ महिला विकासावर अवलंबून आहे. महिला हाच खरा देशाच्या भावी काळातील विकासाचा आधार स्तंभ असतो. १३० कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या भारत देशातील महिलांच्या संदर्भातील स्वयंसेवी संस्थाचे कार्य सकारात्मक दृष्टिकोनातून अतिशय उजवे असल्याने महिला सक्षमीकरणात स्वयंसेवी संस्थाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

उद्देश

अध्ययनाचे उद्देश हे अतिशय शास्त्रोक्त पध्यतीने द्वितीय स्रोताच्या माध्यमातून व कार्यात्मक संकल्पनेच्या आधारावरून निर्माण करण्यात आले आहेत.

01. सामाजिक विधायक कार्यासाठी स्वयंसेवी संस्थाच्या माध्यमातून महिलांनी उभे केलेले कार्याचे व व्यक्तीचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती व तंत्रे

सदर शोधनिबंधाचे दुय्यम स्रोताच्या माध्यमातून संकेत स्थळे, प्रकाशित पुस्तके, विविध वृत्तपत्राच्या माध्यमातून प्रकाशित झालेले लेख यांचा उपयोग केला असून वर्णनात्मक संशोधन आराखडा याचा उपयोग केलेला आहे.

गृहीत कृत्य-

स्वयंसेवी संस्थाच्या माध्यमातून महिलांनी उभे केलेले कार्य हे सामाजिक विधायक कार्यासाठी प्रेरणादायी असून महिलांच्या नेतृत्वाची व क्षमतांची ओळख होते.

विषय विवेचन-

स्वातंत्र्य पूर्व कालखंडात गेली कित्येक वर्ष महिला सामाजिक पुरुषत्वाच्या वर्चस्वाच्या वळी पडून दुय्यम दर्जाचे जीवन व्यतीत करत होता.महिलांवर समाजिक,आर्थिक,सांस्कृतिक,शैक्षणिक,राजकीय, क्षेत्रात अनेक बंधने लादली होती. थोडक्यात या समाजव्यवस्थेने समाजातील महिलांना माणूस म्हणून जगणे नाकारले होते. देशात स्त्रियांची स्थिती मागासलेली, स्त्रियांना या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत कुठेही स्थान नव्हते. स्त्रिया या अन्याय, अत्याचाराच्या वळी ठरत होत्या. महिला अशा परिस्थितीत या अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध बंड करणे तर दूरच, पण साधे वर मान करून बोलणे सुद्धा अवघड समजले जात होते. परंतु जस जसा काळ लोटत गेला तस तशी परिस्थिती बदलत गेली.भारतात ब्रिटीशांच्या अंत होऊन भारतात समाजसुधारणेचे पर्व सुरु झाले. भारतात राजाराम मोहनरॉय, ईश्वरचंद विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले, सावित्रीमाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,राजर्षी शाहू महाराज, यांसारखे थोर समाजसुधारकांनी अस्पृश्य

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

समाज, महिला , बालके यांच्या साठी कार्य सुरु केले.या कार्यात महिलांनादेखील सहभागी करण्याचे प्रयत्न सुरु केले.आणि या प्रयत्नांना मोठ्या प्रमाणात यशही लाभले. समाजातील अनेक महिला समाजाच्या उद्धारासाठी पुढे येऊ लागल्या. सामाजिक कार्यातमहिला सहभागी होऊ लागल्या. या महिलांमध्ये समाजातील शिक्षित, आडाणी, गृहिणी, गरीब, कष्टकरी, मजूर,शोषित, पिडीत अशा महिलांचा समावेश होता. अशाच काही सक्रीय महिलांच्या कार्याचा खालीलप्रमाणे आढावा घेतला आहे.

डॉ. अनिता अवचट- (1942-1997)

अनिता अवचट या व्यसनमुक्ती तज्ञ डॉक्टर होत्या. अनिता सोहोनी यांचा जन्म घोलवडमध्ये झाला आणि ती ठाण्यात वाढली. तिचे कुटुंबीय तिला सुनंदा म्हणत. तिची आई शिवणकाम शिकवायची आणि तिचे वडील आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह चालवायचे. तिने फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. तिथे असताना तिची भेट तिचा भावी पती अनिल अवचट यांच्याशी झाली. त्या दोघांनी बी.जे. मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकशास्त्राचे शिक्षण घेतले, जिथे तिने अनिलसह इतर सहकारी विद्यार्थ्यांना खाजगी शिकवणी देऊन स्वतःचा आधार घेतला. 1968 मध्ये त्यांच्या पालकांच्या संमतीशिवाय त्यांचे लग्न झाले, कारण ती त्याच्यापेक्षा मोठी होती आणि तिला सुंदर मानले जात नव्हते. कुत्रा आणि साप चावण्याच्या अनेक घटना बघून तिने ठाण्यात इंटर्निंग केले. आई-वडिलांसोबत राहून तिने काही पैसे वाचवले. तिने ठाणे मेंटल एसायलममध्येही काम केले. त्या वेळी तिच्या लक्षात आले की अंमली पदार्थांच्या व्यसनाधीनांना आश्रयस्थानात सामावून घेतलेल्यांसाठी कोणतीही विशेष सुविधा नाही, जिथे त्यांचे पुनर्वसन करण्याचे कोणतेही साधन नाही. अनिल यांनी यावेळी लेखन आणि प्रकाशन सुरू केले. त्यांचे गार्ड हे पुस्तक वाचल्यानंतर पी.एल. देशपांडे यांनी त्यांना अमली पदार्थाचे सेवन करणाऱ्यांसाठी व्यसनमुक्ती व पुनर्वसन केंद्र सुरू करण्यासाठी देणगी दिली. त्यांनी 1986 मध्ये मुक्तांगण पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली. दोन वर्षांनी त्यांना सरकारी निधी मिळाला. 1989 मध्ये अनिताला स्तनाचा कर्करोग झाल्याचे निदान झाले. 1991 मध्ये मेटास्टेसेस आढळून आले तरीही ती लढत राहिली. ती काही काळापासून बरी झालेली दिसली, त्यानंतर 1995 मध्ये कर्करोगाची पुनरावृत्ती झाली. 1997 मध्ये ती मुक्तांगणसाठी शेवटपर्यंत काम करत राहिली. 10 फेब्रुवारी 1997 रोजी गेल्या डॉ अनिता अवचट यांनी शेवटचा श्वास घेतला. जायच्या दहा दिवसआधी पर्यंत त्या 'मुक्तांगण'मध्ये येत होत्या, काम करत होत्या. मुक्तांगण आता आपल्या प्रकारातील सर्वोत्कृष्ट संस्थांपैकी एक आहे, ज्यामध्ये अनेक बरे झालेले माजी रुग्ण, 'मुक्तांगण-पदवीधर' आहेत. ISO 9001:2008 प्रमाणपत्र असलेले हे एकमेव पुनर्वसन केंद्र आहे. 120 निवासी ग्राहकांना संपूर्ण महाराष्ट्रात 20 पाठपुरावा केंद्रांवरून पाठपुरावा करून कॅम्पसमध्ये पाच आठवडे उपचार पद्धती होती. यामध्ये सर्व महिला कर्मचारी असलेला 'निशिगंध' वॉर्ड आहे, जेथे महिलांना कोणतेही प्रश्न न विचारता वागणूक दिली जाऊ शकते. त्यांची मुलगी मुक्ता पुणतांबेकर आता केंद्र चालवते. मुक्ता, आईने तिला दिलेली शिकवण आत्मसात करून ती गेली दहा वर्षं व्यसनमुक्ती केंद्राचं काम बघते आहे. मुक्ता ने क्लिनिकल सायकॉलॉजीत तिने एम. ए. केले आहे.त्या गेल्यावर विश्वस्त मंडळाने बैठक घेऊन पुढची दिशा ठरवली व रोजच्या जबाबदार्या मुक्ताच्या खांद्यावर टाकायचा निर्णय घेतला. केंद्रात कुणी वडीलधारं असावं म्हणून मुक्ताचे बाबा डॉ. अनिल अवचट लक्ष घालतील, असंही या बैठकीत ठरलं. त्याप्रमाणे ते संचालक व मुक्ता उपसंचालक झाली. 'मुक्तांगण'च्या ज्येष्ठ सहकार्यांनी तिला स्वीकारलं, हा त्यांचा मोठेपणा असं ती मानते.मुक्ता म्हणते "व्यसनमुक्त होण्याची इच्छा धरणार्यांना मदत करण्यासाठी व्यापक पातळीवर काम होण्याची गरज आहे. मात्र त्यासाठी 'मुक्तांगण'च्या शाखा आम्ही काढणार नाही. बाहेरगावी इतर संस्थांमार्फत सुरू झालेल्या व होणार्या केंद्रांना मार्गदर्शन, प्रशिक्षण तसंच देखरेखीच्या कामात आम्ही मदत करू. सध्या पाच राज्यांमधल्या ९३ व्यसनमुक्ती केंद्रांसाठी अशा प्रकारे काम चाललेलं आहे.

डॉ. राणी बंग-

17 सप्टेंबर 1951 रोजी जन्मलेल्या डॉक्टर राणी बंग यांनी MBBS चे शिक्षण नागपूर विद्यापीठातून पूर्ण केले. 1978 डॉक्टर राणी बंग यांनी १९८०-९० च्या दशकात स्त्री आरोग्य नीतिच्या जागतिक पातळीवरील प्रवक्त्या होत्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या वर्ल्ड हेल्थ असेम्ब्ली ला संबोधित करण्यासाठी त्यांना आमंत्रित करण्यात आले होते, डॉक्टर बंग यांनी राष्ट्रीय जनसंख्या आयोग व अनेक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय संघटनांवर सदस्य म्हणून काम केलेले आहे. दारू व बालमृत्यू या संदर्भात त्यांनी केलेले कार्य महत्वाचे ठरले असून,**सर्च** च्या माध्यमातून बालमृत्यू कमी करण्यासाठी त्यांनी शासनाला उपाय सुचविलेले आहेत. डॉक्टर बंग यांनी बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्वतःचे मॉडेल म्हणून मान्यता मिळवलेली आहे. स्त्री जीवनावर डॉक्टर राणी बंग यांनी लिहिलेल्या **गोविण** व **कानोसा** ही पुस्तके मार्गदर्शक ठरलेली आहेत. डॉक्टर राणी बंग यांना यापूर्वी महाराष्ट्र भूषण तसेच टाइम्स साप्ताहिकाचा ग्लोबल हेल्थ हिरोज या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील सर्च या सामाजिक संस्थेच्या संस्थापक सहसंचालिका डॉक्टर राणी बंग यांनी भारताच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान विभागातर्फे २००८ मध्ये दिले जाणाऱ्या राष्ट्रीय पुरस्कारासाठी निवड झाली. गेली 25 वर्षे अविरत सुरु असलेल्या व एकूण 520 शिबिरांमध्ये 1 लाखांपेक्षाही जास्त तरुण-तरुणींनी सहभाग

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

घेतलेल्या या उपक्रमाचा महाराष्ट्रामध्ये 24 जिल्ह्यांतील विविध शाळा व महाविद्यालयांत प्रसार झाला आहे. उपक्रमात सहभागी झालेल्या तरुण-तरुणींचा प्रतिसाद सामावून घेत तसेच 25 वर्षे सातत्यपूर्ण संशोधन करत 'तारुण्यभान'चा कंटेंट स्त्रीरोग-तज्ज्ञ डॉ. राणी बंग (पद्मश्री) आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केला आहे. या उपक्रमातून प्रस्तुत होणारी माहिती आता पुस्तक रूपात देखील उपलब्ध आहे. डॉ. राणी बंग आणि करुणा गोखले लिखित 'तारुण्यभान' हे लैंगिकता या विषयाच्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकणारे पुस्तक सुद्धा उपलब्ध आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात भरीव कार्य केल्या बद्दल त्यांना राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे अनेक पुरस्कार प्रदान करण्यात आले आहेत.

मेधा पाटकर-

मेधा पाटकर यांनी टाटा सामाजिक शास्त्र संस्थेतून (TISS). एम.ए. ची पदवी मिळवली. त्यानंतर सात वर्षे मुंबईतील विविध स्वयंसेवी संस्थांमधून काम केले. त्यांनी काही काळ टाटा सामाजिक शास्त्र संस्थेत शिक्षकाचे कामही केले. मुंबई येथे जन्मलेल्या मेधा पाटकर यांचे पालक सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या जागरूक होते. त्यांच्या वडिलांनी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभाग घेतला होता. आई स्वादर नावाच्या स्त्रियांच्या प्रश्नाला वाहिलेल्या संस्थेची कार्यकर्ती होती. त्यांच्या पालकांच्या विचारांचा मेधा पाटकर यांच्या जडणघडणीवर खोल परिणाम झाला.मेधा पाटकर या एक प्रसिद्ध भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत, ज्या शेतकरी, दलित, आदिवासी, मजूर आणि महिलांच्या वतीने विविध राजकीय आणि आर्थिक समस्यांवर काम करतात. लहानपणापासूनच, त्यांनी आपले जीवन सामाजिक कल्याणासाठी समर्पित केले, भूसंपादनाचा सामना करण्यासाठी विविध राष्ट्रीय कार्यक्रम सुरू केले आणि गेल्या ३२ वर्षांपासून असंघटित सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांची संघटना असलेल्या नर्मदा बचाव आंदोलनासाठी काम केले. नर्मदा नदीवर धरण बांधण्याची योजना आखणाऱ्या सरदार सरोवर धरण प्रकल्पामुळे बाधित झालेले लोकांच्या हक्कांसाठी लढत आहेत. जगभरातील मोठ्या धरणांच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणाऱ्या वर्ल्ड कमिशन ऑन वर्ल्ड डॅमच्या त्या सदस्या होत्या. गेली अनेक वर्षे त्या जातीवाद, जातीयवाद आणि इतर प्रकारच्या भेदभावाविरुद्ध बोलल्या आहे. त्यांनी आणि इतर कार्यकर्त्यांनी नॅशनल अलायन्स ऑफ पीपल्स मूव्हमेंट (NAPM) ची स्थापना केली आणि हिंदुस्थान कन्स्ट्रक्शन कॉर्पोरेशन, आदर्श सोसायटी आणि हिरानंदानी यांसारख्या खाजगी रिअल इस्टेट डेव्हलपर्सविरुद्ध सार्वजनिक हिताचे खटले दाखल केले. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेसच्या माजी विद्यार्थिनी मेधा पाटकर या एक धाडसी सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत. मेधा पाटकर यांना मातोश्री भीमाबाई आंबेडकर पुरस्कार, राइट लाइव्हलिहुड अॅवॉर्ड, स्वीडन - 1991. (पर्यायी नोबल पारितोषिक) (नर्मदा बचाव आंदोलनासाठी बाबा आमटे यांच्या सोबत संयुक्तपणे) दीनानाथ मंगेशकर पुरस्कार, महात्मा फुले पुरस्कार, मानवी हक्क रक्षक पुरस्कार - ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल या सारख्या अनेक अवार्ड ने गौरविण्यात आले आहे.

साधनाताई आमटे

साधनाताई आमटे यांचा जन्म 05 मे, 1927 रोजी नागपूरच्या महालातील वैदिक परंपरा असलेल्या घुले घराण्यात साधना आमट्यांचा जन्म झाला. त्यांचे जन्मनाव इंदू असे होते. इंटरपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाले. मुरलीधर देवीदास आमटे, अर्थात बाबा आमटे, यांच्याशी त्यांचे प्रेम जुळले व त्यातून 08 डिसेंबर, इ.स. 1946 रोजी दोघे विवाहबद्ध झाले. या मराठी समाजसेविका होत्या. कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या आनंदवन आश्रमाच्या उभारणीत व व्यवस्थापनात पती मुरलीधर देवीदास आमटे यांच्यासह त्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.साधना आमटे यांचा जन्म 05 मे, 1927 – तर मृत्यू 09 जुलै, 2011 आनंदवन, चंद्रपूर जिल्हा, महाराष्ट्र येथे राहत होत्या. थोर मराठी समाजसेविका होत्या. कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या आनंदवन आश्रमाच्या उभारणीत व व्यवस्थापनात पती मुरलीधर देवीदास आमटे यांच्यासह त्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.साधना आमटे 'समिधा' या नावाचे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले असून त्यात, त्यांच्या व बाबा आमटे यांच्या सहजीवनाची वाटचाल कथन केली आहे. हे पुस्तक अतिशय प्रेरणादायी आहे.त्यांचे पुत्र प्रकाश आमटे यांनी साधनाताईंचे कार्य पुढे चालू ठेवले आहे, साधना आमटे यांना चतुरंग प्रतिष्ठानच्या 2007 सालच्या चतुरंग जीवनगौरव पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते.

सिंधुताई सपकाळ

सिंधुताईंचा जन्म 14 नोव्हेंबर 1948, वर्धा जिल्ह्यातील पिंप्री मेघे गावात आणि ब्रिटीश भारतातील बेरार येथील अभिमन्यू साठे या गुराख्याच्या घरी झाला. आपल्या कार्याचा ठसा जनमानसात उमटवणा-या व्यक्तीमध्ये सिंधुताई सपकाळ यांचे नाव अग्रक्रमाने आणि आदराने घेतले जाते. प्रेमाला पोरक्या झालेल्या असंख्य निराधारांना आपल्या मायेच्या स्पर्शाने प्रेमाने आपलसं करणा-या सिंधुताई सपकाळ या मातेची कहाणी कुणालाही थक्क करणारी आहे.सिंधुताई सपकाळ अनाथांच्या आई म्हणून सर्व त्यांना ओळखतात. सिंधुताईनां लोक प्रेमाने माई म्हणत. माई मुळच्या विदर्भातल्या, वर्धा जिल्ह्यातील

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

नवरगाव ही त्यांची जन्मभूमी. त्यांचे वडील अभिमान साठे हे गुरे वाळण्याचं काम करायचे. नवरगाव हे अतिशय मागासलेले, शहरी सुविधाचा स्पर्श नसलेले. कुणालाही शिक्षणाचा गंध नाही, अशा परिस्थितीत अभिमान साठे पिंपरी गावात आले. सिंधुताई ही त्यांची सर्वात मोठी मुलगी, सिंधुताईंना एक भाऊ आणि एक बहिण आहे. मुलीनं शिकावे अशी त्यांच्या वडिलांची खूप इच्छा होती पण आईचा मात्र सक्त विरोध होता म्हणुन माईंना गुरं राखायला पाठवत असे, मात्र इकडे माई शाळेत जाऊन बसत. माई मुळच्या बुद्धिमान पण जेमतेम मराठीच शिकता आले. अल्पवयात लग्न झाले. चिंधा साठे ची चिंधाबाई श्रीहरी सपकाळ झाली. लग्नाच्या वेळी माईचे वय होते अकरा वर्ष आणि नव-याचे वय तीस वर्ष. घरी प्रचंड सासुरवास आणि ढोर मेहनत करावी लागत असे. अठराव्या वर्षापर्यंत माईची तीन बाळंतपण झाली. त्या चौथ्या वेळी गर्भवती असताना त्यांनी त्यांच्या जीवनातील पहिला संघर्ष केला. तेव्हा गुरे वळणे हा त्यांचा व्यवसाय होता. गुर ही शेकड्याने असायची, त्यांचे शेण काढता काढता कंबर मोडायचे. स्त्रिया शेण काढून अर्धमेल्या होऊन जात. पण त्या बद्दल त्यांना कोणतीही मजुरी मिळायची नाही, म्हणून माईंनी बंड पुकारले. माई हा लढा जिंकल्या पण या लढ्याची किमत त्यांना चुकवावी लागली. बाईच्या या धैर्यामूळे गावातील जमीनदार दगडूजी असतकर दुखावला गेला. कारण जंगल खात्यातून येणारी मिळकत बंद झाली आणि गावक-यांना माईचे नवीन नेतृत्व मिळाले. याचा काटा काढण्यासाठी, माईच्या पोटातील मूल आपल असल्याच खोटा प्रचार दगडूजीने सुरु केला. यामुळे श्रीहरी सपकाळ यांच्या मनात माईच्या चारित्र्याबद्दल संशय निर्माण झाला. त्यांनी माईना बेदम मारहाण केली आणि घराबाहेर काढले व त्यांना गोठ्यात आणून टाकले. त्या अवस्थेत त्यांची कन्या जन्माला आली. पतीने घराबाहेर काढल्या नंतर गावक-यांनीही त्यांना हाकलून दिले. माराने अर्धमेल्या झालेल्या माई माहेरी आल्या पण सख्या आईनेही पाठ फिरवली. पोट भरण्यसाठी भिक मागण्याची वेळ माईवर आली. परभणी-नांदेड-मनमाड स्टेशनवर त्या भीक मागत असत व स्टेशनवरच झोपत असत. स्टेशनवरच्या उघड्यावर राहणे शक्य नसल्याने माईंनी स्मशान गाठले. त्या स्मशानात राहू लागल्या. चतकोर भाकर, उष्टावलेले एखादे फळ हाती लागेल, म्हणून रात्रभर रेल्वे रुळांच्या कडेने फिरायच्या. एकदा जळगाव जिल्ह्यातील पिंपराळा स्टेशनवर त्यांनी आत्महत्येचा प्रयत्नही केला. पण 'लहान मुलीचा जीव घेतला तर पाप लागेल' म्हणून मागे फिरल्या. मग पुन्हा भीक मागत पोट भरणे सुरू झाले. सिंधुताई दिवसभर भीक मागायच्या आणि रात्री स्टेशनवरच झोपायच्या. पण तिथे त्यांनी कधी एकटे खाल्ले नाही. स्टेशनवरच्या सगळ्या भिकाऱ्यांना बोलावून त्या मिळालेल्या अन्नाचा काला करायच्या आणि मग सर्व भिकारी एकत्र बसून जेवायचे. त्यांनीच २१ वर्षांच्या ताईंना संरक्षण दिले. दोन दिवस काहीच भीक मिळाली नसल्याने त्यांच्या लक्षात आले की तिथे कायम राहता येणार नाही. पाच वर्षांहून अधिक काळ ग्रस्त असलेल्या डायफ्रामॅटिक हर्नियामुळे त्यांचे डाव्या बाजुचे फुफ्फुस व्यवस्थितरित्या कार्य करीत नव्हते. शस्त्रक्रियेनंतर त्यांची प्रकृती बरी झाली होती. तथापि, पाच दिवसांपूर्वी त्यांना फुफ्फुसाचा संसर्ग वाढल्यानंतर त्यांची प्रकृती बिघडू लागली, त्यामुळे त्यांना व्हेंटिलेटर सपोर्टवर ठेवण्यात आले होते. दरम्यान त्यांना हृदयविकाराचा तीव्र झटका आला आणि दिनांक 04 जानेवारी 2022 रोजी सायंकाळी 8 वाजून 10 मिनीटांना वयाच्या 74 वर्षी हृदय विकाराच्या झटक्याने त्यांचे निधन झाले. पुणे येथील गॅलक्सी केर या दवाखान्यामध्ये त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. त्या विशेषतः भारतातील अनाथ मुलांचे संगोपन करण्याच्या कार्यासाठी ओळखल्या जातात. ममता बाल सदन च्या माध्यमातूनअनाथ मुलांना सांभाळून त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्यासाठी सिंधुताई यांनी ममता बाल सदन संस्थेची स्थापना केली. 1994 साली पुण्याजवळ पुरंदर तालुक्यात कुंभारवळण या गावात ही संस्था सुरू झाली. आपली कन्या ममता हिला दगडूशेठ हलवाई संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षणासाठी सेवासदन येथे दाखल केले आणि त्यांनी इतर अनाथ आणि बेवारस मुलांना आधार दिला. येथे लहान मुलांना सर्व शिक्षण दिले जाते. त्यांच्या भोजन, कपडे अन्य सुविधा यांची उपलब्धता संस्थेकडून केली जाते. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर येथील मुले आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतील यासाठीही त्यांना मार्गदर्शन दिले जाते. आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण झाल्यावर या युवक युवतींना योग्य जोडीदार शोधून देणे आणि त्यांच्या विवाहाचे आयोजन करणे हे कार्यही संस्थेकडूनच केले जाते. अशी सुमारे १०५० मुले या संस्थेत राहिलेली आहेत. सिंधुताई यांनी अन्य समकक्ष संस्थाही स्थापन केलेल्या आहेत त्या याप्रमाणे- बाल निकेतन हडपसर, पुणे. सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, चिखलदरा. अभिमान बाल भवन, वर्धा. गोपिका गाईरक्षण केंद्र, वर्धा (गोपालन). ममता बाल सदन, सासवड. सप्तसिंधु महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था, पुणे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सिंधुताई यांनी आपल्या संस्थेच्या प्रचारासाठी आणि कार्यासाठी निधी संकलन करण्याच्या हेतूने प्रदेश दौरे केले आहेत आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर त्यांनी आपल्या बोलण्याने आणि काव्याने समाजाला प्रभावित केले आहे. परदेशी अनुदान मिळणे सोपे जावे या हेतूने त्यांनी मदर ग्लोबल फाउंडेशन संस्थेची स्थापना केली आहे.

पुरस्कार व गौरव-सिंधुताईंना सुमारे 750 राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत. सिंधुताई सपकाळ यांना बाबासाहेब आंबेडकर समाज भूषण पुरस्कार (2012), 2021 मध्ये सामाजिक कार्य श्रेणीत पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. महाराष्ट्र शासनाचा 'अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार' (2010), 2008 - दैनिक लोकसत्ताचा

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

'सह्याद्रीची हिरकणी पुरस्कार, पुणे विद्यापीठाचा 'जीवन गौरव पुरस्कार'. इ. पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते.

निलिमा मिश्रा -

अत्यंत प्रतिष्ठेचा रेमन मॅगसेसे अॅवॉर्ड यंदानिलिमा मिश्रा आणि हरीश हांडे या दोन भारतीयांना मिळाला. विशेष म्हणजे निलिमा मूळच्या उत्तर प्रदेशातील असल्या तरी महाराष्ट्रात त्यांच्या सात पिढ्या वास्तव्यास आहेत. त्यामुळे साहजिकच तमाम महाराष्ट्राला अत्यंत गौरवास्पद अशी ही घटना आहे. यांना ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी केलेल्या सामाजिक कार्यासाठी रेमन मॅगसेसे पुरस्कार मिळाला आहे. सामाजिक कार्यासाठी यापूर्०वीही निलिमा यांना सहा छोटे-मोठे अॅवॉर्ड्स जाहीर झाले होते. त्याचीही रक्कम त्यांनी भगिनी निवेदिता ग्रामीण विज्ञान निकेतनच्या माध्यमातून सामाजिक कार्यासाठीच खर्च केली आहे. नीलिमा जळगाव जिल्ह्यातील बहादरपूर गावच्या रहिवासी आहेत. ग्रामीण भागात समाजकार्याला व०ाहून घेण्यासाठीच निलिमाने अविवाहित राहण्याचा निर्धार केला. मानसशास्त्राची पदवी घेतल्यानंतर पुण्याजवळील विज्ञानग्राम या स्वयंसेवी संस्थेच्या माध्यमातून सलग आठ वर्षे संपूर्ण भारतभर फिरली आहे. यादरम्यानच लोकांचे जीवनमान पाहून तिने त्यांच्या उन्नतीसाठीच वाहून घेण्याचा निर्धार केला. तिच्या जवळचे अनेक मित्र-मैत्रिणी बड्या उद्योजक घराण्यातील, राजकीय परिवारातील आहेत. त्यांनाही निलिमाच्या कार्याचे कौतुक आहे. ते तिला आवर्जून मदत करतात. लोकांना अर्थसाहाय्य करून परावलंबी करण्यापेक्षा, स्वावलंबी बनव आणि जीवनाशी झगडण्याचे बळ मिळवून दे, असा सल्लाही देतात. तिच्या कार्याने ते सिद्ध करून दाखवले आहे.निलिमा मिश्रा यांचा जन्म 01 जून 1972 साली बहादूरपूर, जळगाव जिल्हा, महाराष्ट्र येथे झाला. त्यांचे शिक्षण एम.ए. (क्लिनिकल सायकॉलॉजी) पर्यंत झाले असून त्यांनी स्वतःला समाजसेवेत वाहून घेतले आहे. त्यांना अतिशय मानाचा पुरस्कार मॅगसेसे पुरस्कार 2011 साली प्रधान करण्यात आला.

डॉ नसीमा हुरजूक-

डॉ. नसीमा मोहम्मद अमीन हुरजूक यांचा जन्म २ सप्टेंबर १९५० रोजी सोलापूर (महाराष्ट्र, भारत) येथे झाला. वयाच्या १६ व्या वर्षी पक्षाघातामुळे त्यांच्या कंबरेखालील भागाच्या सर्व संवेदना नष्ट झाल्या आणि त्यांना अपंगत्व आले. अपंगत्व येऊनही त्या खचल्या नाहीत. त्यांनी 'अर्थशास्त्र' विषय घेऊन बी.ए.ची पदवी संपादन घेतली. त्यानंतर त्यांनी 'केंद्रीय अबकारी कर' (central excise) या सरकारी खात्यात विभागात काही काळ नोकरी करून मग स्वेच्छानिवृत्ती स्वीकारली. 'बाबुकाका दिवाण' या आपल्या गुरूंकडून प्रेरणा घेऊन नसीमा हुजरूक यांनी 1984 साली आपल्या समविचारी मित्र-मैत्रिणीच्या सोबतीने अपंगांना साहाय्यभूत ठरेल अशी 'हेल्पर्स ऑफ दि हॅन्डिकॅप्ड, कोल्हापूर' नावाची संस्था काढली.त्यानंतर 3 डिसेंबर, 2020 रोजी जागतिक अपंगदिनाचे औचित्य साधून "साहस डिसॅबिलीटी रिसर्च आणि केअर फौंडेशन, कोल्हापूर" या नव्या संस्थेची स्थापना केली. या नवीन संस्थेमार्फत पूर्वीपेक्षाही आधिक व्यापक प्रमाणात संपूर्ण महाराष्ट्र व शेजारील राज्यांच्या ग्रामीण भागातील समाजात दूर्लक्षित घटक राहीलेल्या अपंगाना मूलभूत सहाय्य पूरविले जाते तसेच त्यांना विविध कौशल्य प्रशिक्षण देऊन स्वावलंबी बनण्यास मदत केली जाते. हेल्पर्स ऑफ दि हॅंडिकॅप्ड- अपंगांना आवश्यक ती वैद्यकीय मदत मिळवून देता यावी, तसेच त्यांना स्वबळावर स्वावलंबी आयुष्य जगता यावे हे या संस्थेचे कार्यक्षेत्र आहे. 1993 साली व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र स्थापले, 1996 साली 'घरोंदा' वसतिगृहाची व पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली. 2000 साली अपंग आणि सुदृढ विध्यार्थ्यांना एकत्र शिक्षण घेता यावे यासाठी देण्याच्या उद्देशाने 'समर्थ विद्यामंदिरा'ची स्थापना केली. 2001 साली कुडाळ येथे काजू प्रक्रिया प्रकल्प व वसतिगृह अस्लेल्या 'स्वप्ननगरी प्रकल्पा'ची स्थापना करून अनेकांना रोजगार मिळवून दिला. डॉ. नसीमा मोहम्मद अमीन हुरजूक प्रकाशित साहित्य चाकाची खुर्ची (आत्मकथन) प्रकाशित असून त्यांना त्यांच्या ह्या कार्यासाठी अनेक पुरस्कार 1986 मध्ये दिल्लीच्या अपंग कल्याण फेडरेशनचा राष्ट्रीय पुरस्कार, 1989-90 – कोल्हापुरातील सर्वोत्कृष्ट स्त्री उद्योजक, 1998-99 – पुण्याच्या महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेकडून 'बाया कर्वे' पुरस्कार, 2001 - सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण या उद्देशाने दिला जाणारा भारत सरकारचा राष्ट्रीय स्तरावरील 'आदर्श व्यक्ती' पुरस्कार, पुरस्कार सावित्रीबाई फुले (2006), सह्याद्री वाहिनीचा रत्नशारदा पुरस्कार, 2002 – कोल्हापूर-भूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

श्रीमती उल्का महाजन-

उल्का महाजन या सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे शिक्षण वडील सरकारी नोकरीत असल्या कारणे उल्का महाजन यांचे शालेय शिक्षण महाराष्ट्र राज्यातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यांमध्ये झाले. महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबईत. त्या एमएसडब्ल्यू (मास्टर्स डिग्री इन सोशल वेलफेअर) पदवीधर आहेत. त्यांचा कामाचा विषय हा

एमएसडब्ल्यू पदवी घेतल्यानंतर उल्का महाजन यांनी रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील लोकांसाठी १९८९ साली काम सुरू केले. त्या जिल्ह्यातील कातकरी आदिवासींचा पिढ्या न पिढ्या कसत आलेल्या जमिनीवरही हक्क नाही. या जमिनींच्या कागदपत्रावर त्यांचे नावच नाही. कात पाडण्याचा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय, परंतु जंगलतोडीमुळे ते काम बंद

Scanned with CamScanner

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

झाले आणि या आदिवासींवर उपासमारीची वेळ आली. पोटासाठी दुसऱ्याच्या जमिनीवर वेठबिगारी करून वर्षानुवर्षे ते शोषणाचे बळी ठरू लागले. पंधरा हजार कुटुंबे आणि सुमारे पंचाहत्तर हजार लोकांसाठी उल्का महाजन या सुमारे दोन दशके लढे करत आहेत. शेतकऱ्यांना जमिनीचे हक्क मिळवून देणे, त्यांचे पुनर्वसन करणे, शेतमजुरांना संघटित करणे, वीटभट्ट्यांवरील कामगार आणि स्थलांतरित मजुरांची संघटना बांधणे, आदिवासी महिलांना आधार देणे, रायगड जिल्ह्यातील दलितांना पाण्याचा समान हक्क मिळवून देणे अशा विविध लढ्यांबरोबरच रायगडमधील एसईझेड (स्पेशल इकॉनॅमिक झोन) आणि दिल्ली - मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडॉरविरोधातील लढ्यातही त्या सतत अग्रेसर राहिल्या. शोषित अन्यायग्रस्तांसाठी त्यांनी केलेल्या कामाची विविध संस्था संघटनांनी दखल घेतली असून विविध पुरस्कारांनी त्यांना गौरवण्यात आले आहे. उल्का महाजन यांना मिळालेले पुरस्कार यांना प्रामुख्याने एसएम जोशी पुरस्कार, दत्ता देशमुख पुरस्कार, दया पवार स्मृती पुरस्कार, डॉ. दाभोळकर स्मृती पुरस्कार, पनवेल पुरस्कार, प्रफुल्ल बिडवई मेमोरियल पुरस्कार, फ्युचर लीडर अवार्ड, महाराष्ट्र फाउंडेशन पुरस्कार, मातोश्री भीमाबाई आंबेडकर पुरस्कार, भाई माधवराव बागल पुरस्कार, यशवंतराव चव्हाण युवा पुरस्काराने त्यांना गौरविण्यात आले आहे.

श्रीमती उल्का महाजन यांनी लिहिलेली कार्य आणि कार्यकर्ते (आत्मकथन), कोसळता गावगाडा 2015 या पुस्तकांची निर्मिती केली आहे.

निष्कर्ष

१. महिलांच्या विकासासाठी केवळ स्वयंसेवी संस्थानी प्रयत्न करून चालणार नाही, तर शासनाने, समाजातील प्रत्येक जबाबदार घटकाने विशेषतः पुरुष गटाने, त्यांच्या सर्वांगीण कृतीचा सन्मान केला पाहीजे.

२. महिलांच्या अंगी जन्मजात क्षमता विकसित असतात, त्यांना त्यांच्या स्वप्नातील विधायक कार्य करण्यासाठी सहकार्य करणे गरजेचे असते, महिला वर्गाला सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक प्रयत्न व सकारात्मक हस्तक्षेप महत्वाचा आहे.

३. स्वयंसेवी संस्थांच्या ह्या विधायक कार्याची ओळख, समाजातील घटकांपर्यंत पोहचवून, लाभार्थी मिळण्यासाठी, समाजकार्याचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थांनी, संस्थानी व सामाजिक कार्यात योगदान देणाऱ्या व्यक्तींनी, वंचित असणाऱ्या महिलांचा व लाभार्थांचा शोध घेऊन त्यांना विकास प्रक्रियेत आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

वरील व्यक्तींनी संघर्षातून निर्माण केलेल्या कार्याची ओळख संस्थात्मक पातळीवर कायम टिकून राहील व त्यांनी उभारलेले विधायक कार्य देशाला समर्पित राहील.

संदर्भ सूची-

01. https://www.saahaskop.org/
02. https://mr.wikipedia.org/s/444e
03. https://mr.wikipedia.org/s/2mxu
04. खरेखुरे आयडॉल्स (लेखसंग्रह), प्रकाशक युनिक फीचर्स, संपादक सुहास कुलकर्णी,(2006) 'नसिमा हुरजूक', लेखक शिल्पा दातार-जोशी, पाने 72 ते 79.
05. कविता फाले-बोरीकर, जिल्हा माहिती कार्यालय, नागपूर स्त्रोत : महान्यूज
06. बोधनकर सुधीर,(2003) सामाजिक संशोधन पध्यती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
07. www.google.com

Scanned with CamScanner

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / ~~Mr.~~ / Mrs. प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

of पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर ता. अमळनेर जि. जळगांव. has/was a Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्वयंसेवी संस्था व आदर्शवादी महिलांचे कार्य. at the National Conference *(AIWPIE-2023)* organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

Scanned with CamScanner